

VRECKOVÁ KNIŽNÁ VÄZBA

MGR. PETER ORAVEC

peter.oravec@snk.sk
Slovenská národná knižnica
www.snk.sk

The paper discusses the historical development of pocket bookbinding during the Gothic period, including its uses, aesthetic elements and social significance. Pocket bookbinding was favoured for its portability and was also a symbol of social status. The author presents a detailed analysis of the material and design solutions used – from the type of leather and decoration to the techniques for reinforcing and protecting the cover. The paper includes a reconstruction of the binding based on historical artefacts and iconography and adhering to the technological processes of the time. The author explains the cultural significance of books with this type of binding, of which only a few dozen specimens have survived.

Keywords: book bindings, pocket bookbinding, reconstruction of book bindings, book culture, Gothic period

Gotická knižná väzba, ktorá patrí do obdobia 13. až 16. storočia, predstavuje z hľadiska variabilnosti a typológie veľmi pestrú škálu riešení. Práve gotické obdobie je charakteristické výrazným rozvojom knižnej kultúry, súvisiacim najmä so vznikom univerzít. Od druhej polovice 15. storočia nastupuje neskorogotické obdobie, ktoré pretrváva približne do dvadsiatych rokov 16. storočia. V tomto období sa výrazne zvyšuje potreba sprístupniť knihy študentom a profesorom, ale aj rozšíriť ich na kráľovské a šľachtické dvory. Hoci naďalej dominujú diela skriptorov z kláštorov, rastúca potreba dostupného vzdelania a informácií sa začala prejavovať aj v nových typologických riešeniach knižnej väzby.

Jedným z typov bola tzv. vrecková knižná väzba, ktorá popri klasickej gotickej knižnej väzbe zaujala svojou praktickosťou najmä mníchov, študentov medicíny, filozofov a učencov. Nezriedka si svojím tvarom získala obľubu aj medzi ženami, pretože od 15. storočia sa v odievaní začal udomáčňovať opasok, na ktorom ju mohli nosiť. Vďaka prenosnosti tohto typu knižnej väzby bola obľúbeným doplnkom aj na ďalekých cestách či pri bežnom používaní v priestoroch kláštora, univerzity, kráľovského alebo šľachtického dvora. Prevažne išlo o malé formáty kníh – almanachy, breviáre a modlitebné knižky, ktoré poskytovali praktické texty alebo duchovné poučenie potrebné pre každodenný život a vzdelanie. Tieto knihy mali tvar tašky, čo zaručovalo ich jednoduchý prenos, a zároveň sa stali v istom zmysle symbolom prestíže – ich vlastník bol spoločnosťou vnímaný ako vzdelanec a užíval si patričnú úctu.

Kožený obal bol často zdobený drahými kameňmi a upevnený silnými sponami, aby sa kniha počas nosenia neotvorila. Časom sa od zdobenia kníh upustilo, pretože pri manipulácii dochádzalo k uvoľneniu drahých kameňov, ktoré mohli byť takto stratené alebo odcudzené, čo spôsobovalo vlastníkovi knihy finančnú alebo materiálnu škodu. Napokon prevládala jednoduchosť výzdoby, ktorá spočívala v kolkovaní povrchu knižnej väzby. Niektoré knihy mali mosadzné nárožnice, koženú rezbu, cizeláciu vpichmi šidla, rodinný erb alebo inú značku.

Ranú gotickú väzbu charakterizuje jednoduché linkovanie. Postupne sa však kompozícia stávala zložitejšou a bohatšou – rámovú bordúru lemovali diagonálne linky v kombinácii s kolkami. Kolky mali kruhový, kosoštvorcový alebo štvorcový tvar, vyskytovali sa aj v podobe heraldických štítov, roziet, šišíek či ľalií. Uplatňovali sa aj zvieracie motívy, napríklad pelikány, orlice, draky či levy. Knihvizačské valče-

ky, ktoré sa vtlačali do povrchu kože, sa objavili až v druhej polovici 15. storočia. Knižné väzby sa vyrábali aj bez zdobenia v rôznych farebných vyhotoveniach – od bielych usní až po kráľovskú bordovú farbu. Mosadzné zapínanie knihy – spony – sa často kombinovalo s koženými zaväzovacími pásikmi.

Rozvoj kníhvizačstva sprevádzal aj nárast počtu právnych a úradných kódexov, ako aj vedeckej literatúry. Mnohé európske knižnice mali v polovici 14. storočia stovky zväzkov kníh. Knihvizači pracovali na univerzitách, v kláštoroch, na šľachtických a kráľovských dvoroch a pod. Zároveň vznikali rôzne cechové spoločenstvá, ktoré zamestnávali kníhvizačov a spracovateľov usní a pergamenov. Postupne sa začal používať papier, ktorý svojou cenou výrazne konkuroval pergamenu. Spočiatku ho využívali najmä študenti na krátkodobé záznamy a poznámky, vo väčšej miere sa však rozšíril až po vynájdení kníhtlače v polovici 15. storočia.

Rozvoj kníhvizačstva, ktorý v tomto období výrazne napredoval, mal svoje charakteristické črty. Typickým znakom gotického obdobia bola masívnosť väzby, vďaka čomu kniha pôsobila robustne. Tieto špecifiká daného obdobia sa prejavovali aj pri obálkovej knižnej väzbe a z nej vychádzajúcej vreckovej väzbe, ktoré si zachovávali tento tvar. Knižné dosky nepresahovali orezanú časť knižného bloku a zodpovedali formátu knihy. Pri vreckovej knižnej väzbe je táto charakteristika tiež typická, no keďže useň presahuje telo knihy a vytvára obal, môže sa zdať, že táto typologická proporcionalita nie je zachovaná. Knihvizači orezávali drevené knižné dosky presne na formát knihy, pričom aj jednotlivé listy pergamentu či papiera boli orezávané ešte pred zošitím knižného bloku. Knihy boli viazané robustnými väzbami, ktoré prevládali nad väzbami neskorších období, ako sú renesancia a barok, a práve tým sa stali charakteristickými pre gotické obdobie.

Na rozdiel od predchádzajúceho románskeho slohu sa pri aplikácii usne na chrbát knižného bloku začalo uplatňovať glejenie. Chrbát sa prelepoval pergamenovými fragmentmi rukopisov, ktoré ho na jednej strane spevňovali, fixovali tak jeho tvar a zároveň zabráňovali odtrhnutiu knižných dosiek od knižného bloku. Chrbát knihy sa väčšinou nezaobľoval, výnimočne sa v niektorých prípadoch mierne nakláňal smerom k prednej oriezke. Ojedinele sa v knižniciach nachádzajú zaoblené chrbty s rovnou prednou oriezkou, čo kníhvizač dosiahol dodatočným orezaním prednej oriezky. Ide však o výnimočné prvky, keďže knižný blok sa prevažne orezával pred samot-

ným zošitím pergamenových listov. Knižné zložky boli vzájomne prišívane a z vnútornej strany fixované pergamenovými pásikmi, ktoré zabraňovali ich pretrhnutiu pri šití. Rovnako ako prelepovacie fragmenty na chrbte, aj tieto pásiky boli vyrobené prevažne z fragmentov rukopisov.

Dosky na knižnej väzbe sa zhotovovali najmä z dubového alebo z bukového dreva. Predsádky sa pri týchto knižných väzbách nepoužívali a prídoštie zostávalo zväčša bez pokryvu. Vrecková knižná väzba okrem svojho typického vzhľadu využívala svoj tvar tak, že prevyšujúca useň na prednej strane knižnej väzby bola založená a prilepená na knižnú dosku od prídoštia, čím vytvárala vyrovnávajúci tlak zvnútra knižnej dosky. Pri väzbách, ktoré takúto useň nemali (v gotickom období ju nemala takmer žiadna), dochádzalo k prehýbaniu drevených dosiek smerom von od knižného bloku. V neskoršom období kníhviazači začali vnútornú časť prídoštia vystužovať pergamenom, aby predišli neprimeranému tlaku a deformáciám.

Vrecková knižná väzba si vyžadovala približne o polovicu viac usne, než bol samotný formát knihy. Ukončenie, teda chvost alebo hlava, vzniklo nastrihnutím usne na malé pásiky, ktoré sa zaplietli do typického uzla. Uzol na konci usne sa vzhľadom na svoj tvar nazýval „turban“. Zahustenie tvarového uzla sa v niektorých prípadoch ukončovalo mosadzným krúžkom, aby bolo možné knihu prevliecť cez opasok. Takýto spôsob nosenia kníh dokladajú viaceré zachované ilustrácie. V neskoršom období sa však tieto uzly stali pre knihovníkov prekážkou. Ich odrezaním sa znehodnotila unikátna knižná väzba. V 16. storočí sa preto tento typ väzby prestal používať.

Dodnes sa zachovalo len 23 originálnych exemplárov z tohto obdobia. Najstaršia vrecková kniha, pravdepodobne z roku 1312 – nasvedčujú tomu tvarové a typologické znaky –, bola objavená v hrobke Jeanne Brichardovej. Najzachovalejšia datovaná vrecková kniha z roku 1453 sa nachádza v nemeckom Kassele, ďalšie známe zachované exempláre sú uložené v Opátskej knižnici v Kremsmünsteri. Modlitebná kniha Margaréty von Münsterbergerovej, kňažnej z Anhaltu, z roku 1500 je umiestnená v Štátnej knižnici v Anhalte, modlitebná kniha Kataríny Roeder von Rodeckovej sa nachádza v kláštore Frauenalb a kniha *Meissner Rechtsbuch* zo 14. storočia je uchovávaná v Bavorskej štátnej knižnici.

Vrecková knižná väzba bola zobrazovaná na mnohých maľbách a reliéfoch oltárov. Tie zobrazovania väčšinou nezachytávajú čítajúcich ľudí, ale postavy s knižnou zastrčenou za opaskom, ktorú držia za záhyby

knihy. V danom období bola kniha výrazne rozšírenejšia, než naznačuje počet zachovaných exemplárov – mnohé z nich sa časom znehodnotili. Analýzy identifikovali vreckovú knihu na približne 150 umeleckých dielach, a to v rovnakej miere v maliarstve aj v sochárstve.

MODEL VRECKOVEJ KNIŽNEJ VÄZBY

TECHNOLÓGIA VYHOTOVENIA

Cieľom bolo vyhotoviť typologický model vreckovej knižnej väzby na základe zachovaných vyobrazení v umeleckej tvorbe a poznatkov o technológii gotickej knižnej väzby. Na modelovú knižnú väzbu bol vyhotovený knižný blok z knižných hárkov poskladaných do zložiek. Jednotlivé zložky boli vopred upravené tak, aby všetky listy mali jednotný formát – po zošití sa knižný blok už neorezával.

Po naskladaní požadovaného počtu knižných hárkov do hrúbky približne 2,5 až 3 centimetre sa jednotlivé knižné zložky vzájomne prišivali konopnou niťou okolo pravých kožených dvojjávov. Dvojjávy sa na koženom remienku vytvárali postupne – rezaním koženého remienka, ktorý tvoril kompaktný celok. Postupne, ako sa okolo remienka prišivali jednotlivé knižné zložky, sa v stredovej časti narezával tak, aby z jedného remienka vznikli dva kožené remienky. Šitie postupovalo od poslednej, respektíve z hľadiska postupnosti po prvú zložku (knižné zložky sa šijú od poslednej zložky po prvú zložku).

Na konci zošitých zložiek zostal remienok opäť kompaktný, teda nerozrezaný – ako pred šitím.

S cieľom dodržať pôvodnú technológiu vyhotovenia sa po zošití knižného bloku pripravili knižné dosky, ktoré sa na hranách už neupravovali. Následne sa nasadili na tzv. krídelko a spolu s knižnými zložkami sa zošili. Finálny celok bol zalisovaný v ručnom vretenovom lise.

PRÍPRAVA USNE A DOKONČOVACIE PRÁCE

Useň na poťah vreckovej knižnej väzby sa upravila stenčením na troch stranách v tvare písmena U, pričom vrchná časť – určená na vytvorenie ozdobného uzla (vrkoča) – zostala v pôvodnom stave. Na vrchnú hranu hlavice, kde by po aplikácii poťahovej usne ostalo nepokryté miesto, sa prilepila úzka páska z rovnakej usne (približne 2,5 cm široká). Tento krok zabezpečil spevnenie celej hlavice a jej celistvé prekrytie.

Na poťahovú useň v mieste určenom na knižné dosky a záložky sa naniesol vopred uvarený pšeničný škrob ako lepidlo. Voľná časť – určená na vytvorenie

obalu – ostala bez škrobu, aby nedošlo k jej stvrdnutiu. V týchto miestach bolo potrebné vyhnúť sa kontaktu so škrobom, pretože po zaschnutí by useň stratila pružnosť a funkčnosť.

Súbežne s tvorbou predných a spodných záložiek sa na chrbte knihy vypracovali aj pravé dvojväzy. Po aplikácii usne sa kniha vložila do dreveného vretenového lisu a pravé dvojväzy sa vyviazali lanovými niťami. Tie sa počas lisovania vtlačili do vlhkej usne, čím sa vytvorili slepotlačové línie – typický prvok knižných väzieb v gotickom období.

Useň presahujúca horný okraj knihy sa nastrihla na dĺžke približne 15 cm na dve polovice, ktoré sa následne zviazali do uzla – „turbanu“. Prevyšujúca vnútorná koža poslúžila ako obal, do ktorého sa dala kniha vložiť.

Na predných hranách knižných dosiek sa z rovnakého materiálu vytvorili zaväzovacie remienky, ktoré slúžili na uzatvorenie knihy pri nosení za opaskom a zabraňovali tak samovoľnému otvoreniu.

Rekonštrukcia typológie tejto knižnej väzby, ktorej pôvod siaha približne 700 rokov do minulosti, predstavovala technickú aj remeselnú výzvu. Počas jej realizácie sa opätovne vyskytovali rovnaké technologické problémy, akým čelili aj kníhviazači v stredoveku.